

АЛАШ-ОРДА КӨСЕМІ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Абуханов Ш.А.

Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.

E-mail: sh.abukhanov@aues.kz

Мақала мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, қазақ тілі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен саяси қызметіне арналады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, қазақ әдебиеті, Алаш-Орда, қазақ жазуы, қазақ әліппесі, Қазақ газеті.

Статья посвящается жизни и политической деятельности Ахмета Байтурсынова – государственного и общественного деятеля, учёного, основателя наук о казахском языке и литературе.

Ключевые слова: казахский язык, казахская литература, Алаш-Орда, казахская пропись, казахский алфавит, газета Қазақ.

The article is devoted to the life and political activities of Akhmet Baitursynov, a statesman and public figure, scientist, founder of the sciences of the Kazakh language and literature.

Key words: Kazakh language, Kazakh literature, Alash-Orda, Kazakh writing, Kazakh alphabet, Kazakh newspaper.

Ахмет Байтұрсынұлы түркітанушы, ғалым, публицист, ағартушы, педагог, аудармашы әрі мемлекет қайраткері. Қазақ халқының XX-ғасырдың басындағы ұлт азаттық қозғалысының жетекшілерінің бірі, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы, ұлттық жазудың реформаторы, Алаш-Орда үкіметінің жетекшілерінің бірі.

Ол қазіргі Қостанай облысы Жангельдин ауданы, Сарытүбек ауылында қантар айында 1871 жылы өмірге келген [1]. Туған жері — бұрынғы Торғай уезінің Тосын болысы. Ол Арғын тайпасының Шақшақ руынан шыққан. Атасы Шошақ немересі Ахмет өмірге келгенде ауыл ақсақалдарынан бата алып азан шақырып атын қойған. Шошақ ел-жұртына танымал, беделді адам болған екен. Шошақтың Ақтас, Байтұрсын, Ерғазы атты үш ұлы болады.

1885 жылы олар уезд бастығы Яковлевтің елге жасаған зорлық-зомбылығына қарсы күресіп, жауапқа тартылған. Сол күреске қатысқанына байланысты Байтұрсын мен Ақтасты 15 жылға Сібірге айдауға жіберсе, інілері Ерғазыны төрт ай мерзімге жергілікті абақтыға жабылады.

Ахмет 1882—1884 жж. ауыл мектебінде оқыды. Одан кейін Байтұрсынның інісі Ерғазы Ахметті 1890жылы Торғайдағы 2 сыныптық орыс-қазақ мектебіне береді. Оны 1891 жылы бітіріп, Орынбордағы 4 жылдық мектепке оқуға түседі, 1895 ж. Орынбордағы мұғалімдер мектебін бітірген [2].

1895-1909 жылы Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездеріндегі орыс-қазақ мектептерінде оқытушы Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші қызметін атқарады. Ол өте білімді тұлғаның бірі болған еді.

Байтұрсынұлының саяси қызмет жолына түсуі 1905 жылға тұспа тұс келді. 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде жазылып, 14500 адам қол қойған Қарқаралы петициясы (арыз-тілегі) авторларының бірі Байтұрсынұлы болды. Қарқаралы петициясында жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істеріне қазақ елінің мүддесіне сәйкес өзгерістер енгізу, ар-ождан бостандығы, дін ұстану еркіндігі, цензурасыз газет шығару және баспахана ашуға рұқсат беру, күні өткен Дала ережесін қазақ елінің мүддесіне сай заңмен ауыстыру мәселелері көтерілді. Онда қазақ даласына орыс шаруаларын қоныс аударуды үзілді-кесілді тоқтату талап етілген болатын. Сол кезеңнен бастап жандармдық

бақылауға алынған Байтұрсынұлы 1909 жылы 1 шілдеде патша үкіметінің саясатына наразылық білдіргені үшін губернатор Тройницкийдің бұйрығымен тұтқындалып, Семей түрмесіне жабылды.

Ресей ІІМ-нің Ерекше Кеңесі 1910 жылы 19 ақпанда Байтұрсынұлын қазақ облыстарынан тыс жерге жер аудару жөнінде шешім қабылдады. Осы шешімге сәйкес Байтұрсынұлы Орынборға 1910 жылы 9 наурызда келіп, 1917 жылдың соңына дейін сонда тұрды. Байтұрсынұлы өмірінің Орынбор кезеңі оның қоғамдық-саяси қызметінің аса құнарлы шағы болды. 1912 ж. Оқу құралы. Қазақша алифбасы Орынборда жарық көреді. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алады. Онымен қоса қазақ графикасын жасауға кіріседі. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды - жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппе жазады. Сөйтіп, оқу-ағарту идеясына сол кезіндегі интеллигенциясы жаппай мойын бұрды. Әрбір зиялы азамат халқына қара танытып, сауатын ашуды, ол әрекетті «Әліппе» құралдарын жазудан бастауды мақсат етті [3].

1913 ж. Орынборда «Қазақ» газетін ұйымдастырып, Патша үкіметі құлатылғаннан кейін ұлт-азаттық қозғалыс күшейеді. Ол осы қалада 1913–1918 жылы өзінің ең жақын сенімді достары Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлымен бірігіп, сондай-ақ қалың қазақ зиялыларының қолдауына сүйеніп, тұңғыш жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығарып тұрды. 1917 жылдың аяғына дейін оның редакторы болды. Газет қазақ халқын өнер, білімді игеруге шақырды. Қоғамның өзекті мәселелерін қозғап, халықты мәдени ағартушылық бағытта тәрбиелеу ісіне баса көңіл аударды. Сондай-ақ Алаш интеллигенциясы 1-дүниежүзілік соғыс жылдарында барынша көтерілген қазақтан солдат алу мәселесіне де ат салысты. Қазақ газетінің бірнеше саны осы мәселеге арналды. 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығына қарсы шыққан халық көтерілісінің салдарын күні бұрын болжап, көтерілісті болдырмауға шақырды. Қазақ газетінің бетінде «Алаш азаматтарына» атты үндеу жариялады. Стихиялық түрде басталған халық наразылығының зардабын жою ісіне араласты. Қазақ газеті арқылы босқын қырғыз-қазақты Қытайдан ата мекендеріне оралтуға және оларға үкіметтен көмек сұрау мәселесін қоюға үлкен еңбек етті. Байтұрсынұлы 1917 жылы революциялық өзгерістер арнасында өмірге келіп, қазақ тарихында терең із қалдырған Қазақ съездері мен Қазақ комитеттері сияқты тарихи құбылыстың қалың ортасында жүрді, оларға тікелей араласып, «Қазақ газеті» арқылы саяси теориялық бағыт-бағдар беріп отырды. Халық мұрасына үлкен жанашырлықпен қараған Ахмет Байтұрсынұлы «әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, оның адасып кететіндігін» айтты. Байтұрсынұлы – қазақ кәсіби журналистикасын қалыптастырған ірі қайраткер. Ол қазақ халқына, зиялы қауымға газеттің қоғамдық қызметін ұғындырып, баспасөздің өркениетті, тәуелсіз елге аса қажет нәрсе екенін жанкешті іс-әрекетімен көрсетті. Байтұрсынұлы ұйымдастырып, бас редактор болған «Қазақ» газеті қоғамдық ойға ірі қозғалыс, рухани санаға сілкініс әкелді. «Қазақ» газеті халықтың рухын сергіткен ірі құбылысқа айналды.

Байтұрсынұлы Алаш партиясы бағдарламасын даярлаған шағын топтың құрамында болды. Байтұрсынұлы пен Дулатұлы қазақ арасында бұрыннан келе жатқан ру – жүзаралық алауыздыққа байланысты Алаш Орда үкіметінің құрамына саналы түрде енбей қалды, бірақ олардың қазақ ұлттық мемлекеттік идеясын жасаушы топтың ішінде болғандығын замандастары жақсы біліп, мойындады.

1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда болған бүкіл қырғыздық съезде Алаш партиясы қалыптасып, өздерінің басшы органдарын сайлады. Оның құрамына Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Елдос Омаров, Мұстафа Шоқай, Мұхамеджан

Тынышбаев, Халел Досмұхамедов, Жанша Досмұхамедов, Халел Ғаббасов және т.б. кірді. Бұл партияның сол жылғы 5-15 желтоқсанда (1917ж) өткен 2-съезінде қазақтың автономиясы-Алаш Орда өкіметінің ұлт кеңесі құрылып, Алаш партиясының бағдарламасы бекітілді. Ол негізгі он бөлімнен тұрды [4]. Олар:

1. Ресейдің демократиялық федерация болып жариялануы туралы;
2. Ресей құрамында Қазақ ұлт автономиясын құру.
3. Халықтар арасында тең құқықтық орнату.
4. Дін туралы, дінді мемлекеттен ажыратып шығару.
5. Елдегі билік және сот туралы.
6. Елді қорғау, әскер және халықтық милиция құру.
7. Халықтың табысына қарай салық салу.
8. Жұмысшылар туралы.
9. Ғылым және білім туралы.
10. Жер мәселесі.

Жаңа құрылған үкіметтің құрамына 15 адам сайланып, халық кеңесінің төрағасы болып Әлихан Бөкейханов бекітілді. Бұл үкіметтің негізгі мақсаты ұлттық бірлікті жандандыру саясаты болған еді. Осы қозғалыстың өмірге келуі отаршылдақ езгідегі халқымыздың ғасырлар бойы қордаланып келген наразылығының айқын көрінісі еді.

Большевиктер билікке келісімен- ақ ұлттық мүддені негізгі мұраты санаған Қазақстандағы бұл қозғалыс пен Алаш партиясына пролетарлық төңкерістің салтанатты шеруі жолындағы кедергі есебінде қарады.

1918 жылғы 5 қаңтарда Бүкілресейлік құрылтай жиналысының күшпен таратылуы Алаш автономиясын құру мүмкіншілігіне зардабын тигізді [1]. Осы кезден бастан Алаш орда басшылары мен большевиктер арасындағы қайшылық шиеленісе түсті. Егер Алаш партиясы біріккен ұлттық зиялылар большевиктерге қазақ қоғамына мүлдем жат әлеуметтік тәжірибені күштеп танушы, қазақ жұртына іріткі салушы күш ретінде қараса, большевиктер Алаш қозғалысына ұлттық буржуазия мен феодалдық топтардың таптық мүддесін қорғайтын төңкеріске қарсы кертартпа күш есебінде қарастырды. Міне осылай асыл азаматтардың ұлттық мемлекетті құру арманы, Алаш қозғалысы, Алаш Орда үкіметі империялық зорлық-зомбылықтың астында көміліп, тарих қойнауында қала берді.

Алаш Орда құрамын бекіткен 2-жалпықазақ съезі Оқу-ағарту комиссиясын құрып, оның төрағасы етіп Байтұрсынұлын бекітті. 1919 жылы наурызға дейін Алашорда үкіметінің Торғай облысы бөлімінің мүшесі болды. Байтұрсынұлы 1919 жылы наурызда Алашорда үкіметі атынан Мәскеуге Кеңес үкіметімен келіссөзге аттанды, осы жылғы шілдеде РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі мен Қазақ әскери-революциялық комитеті төрағасының орынбасары болып тағайындалды [3].

Бүкілресейлік ОАК-нің 1919 ж. 27 тамызда Қостанай уезін Челябин облысына қосу туралы шешіміне қарсы Ахмет Байтұрсыновтың жазған саяси наразылығы Қостанай уезін Қазақстан құрамына қайтаруға негіз болды.

Байтұрсынұлының ықпалымен сәуірде Алашорда басшылары мен мүшелеріне Кеңес үкіметінің кешірімі жарияланды.

Байтұрсынұлы бұл тарихи кезеңде «патшалардың төрінде отырғаннан, социалистердің босағасында өлгенім артық» деген пікірде болды (ҚР ҰҚК архиві, 78754-іс, 6-т., 44-п). 1920 жылы В.И.Ленинге кеңес үкіметінің Қазақстанды басқару ісіндегі алғашқы қадамын қатал сынға алған хатын жолдады. Қазревком мүшесі ретінде Қазақстанның Ресеймен шекарасының қалыптасу ісіне белсенді түрде араласты.

Ол 1920 ж. тамызда құрылған Қазақ АКСР-і үкіметінің құрамына еніп, 1920–1921 жылы Қазақ АКСР-і халық ағарту комиссары қызметінде жұмыс жасады [5].

1922 жылы Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың, 1922–1925 жылы Халық ағарту комиссариаты ғылыми-әдеби комиссиясының, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының төрағасы болып қызмет атқарды. Байтұрсынұлы түрлі

мемлекеттік қызметке ат салыса жүріп, сонымен бір мезгілде өзінің жаны сүйген оқытушылық-ұстаздық жұмысынан да қол үзбеген еді.

1921–1925 жылы Орынбордағы, 1926–1928 жылы Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институттарында қазақ тілі мен әдебиеті, мәдениет тарихы пәндерінен сабақ берді.

1926 ж. Бакуде болып өткен "Бірінші Түркологиялық Құрылтайдың" төралқа мүшесі - Ахмет Байтұрсынұлы болды. Құрылтайда (Баку, 1926) араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады [3]. Ол халыққа ғылым-білімнің қажеттілігін түсіндірумен ғана шектелмей, білім беру ісін жолға қоюға күш салатындығын дәлелдеп берді.

1928 жылы Алматыда ашылуына байланысты ректордың шақыруымен осы оқу орнына профессор қызметіне ауысты. 1929 жылы 2 маусымда 43 Алаш қозғалысы қайраткерлерімен бірге ол Алматыда тұтқынға алынып, осы жылдың соңына қарай тергеу үшін Мәскеудегі Бутырка абақтысына жөнелтілді. КСРО Халық комиссарлар кеңесі жанындағы ОГПУ «үштігінің» 1930 ж. 4 сәуірдегі шешіміне сәйкес Байтұрсынұлы ату жазасына кесілді. Бұл шешім бірнеше рет өзгерістерге ұшырады: 1931 жылы қаңтарда 10 жылға концлагерьге ауыстырылса, 1932 ж. қарашада 3 жылға Архангельскіге жер аударылсын деп ұйғарылды [1].

1933 жылы мамырда денсаулығы нашарлап кетуіне байланысты қалған мерзімді Батыс Сібірде айдауда жүрген отбасымен (әйелі мен қызы) бірге өткізуге рұқсат беріледі. 1934 жылы М.Горькийдің жұбайы Е.П.Пешкованың көмегімен Байтұрсынұлы отбасымен мерзімінен бұрын босатылып, Алматыға оралады. Бұл жерде тұрақты жұмысқа қабылданбай, түрлі мекемелерде қысқа мерзімдік қызметтер атқарады. 1937 жылы 8 тамызда тағы да қамауға алынып, екі айдан соң, яғни 8 желтоқсанда атылды [5].

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ зиялыларының жан-жақты білімдар әрі саяси күресте шындалған легін қалыптастыруда Байтұрсынұлының публицист, баспасөз ұйымдастырушы ретіндегі еңбегі ұшантеңіз. Ол – қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Халықты қараңғылық, енжарлық, кәсіпке марғаулық сияқты кемшіліктерден арылтуға тырысты. Абайдың ағартушылық, сыншылдық дәстүрін жаңарта отырып, Байтұрсынұлы 20 ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін төңкерісшіл-демократтық дәрежеге дейін көтерді. Қазақ кәсіби журналистикасын қалыптастырған ірі қайраткер. Ол қазақ халқына, зиялы қауымға газеттің қоғамдық қызметін ұғындырып, баспасөздің өркениетті, тәуелсіз елге аса қажет нәрсе екенін жанкешті іс-әрекетімен көрсетті.

Комиссариат қызметінің негізін қалаумен қатар, алғашқы декреттердің өмірге келуіне ат салысқан, халқына барынша адал қызмет еткен, тарихта аты мәңгіге қалған, ірі қоғам қайраткері әрі қазақтың біртуар азаматы болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық.» — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.
2. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011жыл, (880 бет).
3. «Қазақ тарихы» ғылыми-әдістемелік журнал.- №7,Алматы , 2018ж.
4. «Қазақстан тарихы» оқулық, Алматы,2008 жыл (282-283беттер).
5. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия/ Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.